Miloš Hořejš, Eduard Kubů,
Barbora Štolleová
(editoři)

Podnikatel versus kapitál – kapitál versus podnikatel

KAROLINUM
NÁRODNÍ TECHNICKÉ MUZEUM

Podnikatel versus kapitál – kapitál versus podnikatel
Dvě tváře jednoho vztahu ve střední Evropě
19. a 20. století

Miloš Hořejš
Eduard Kubů
Barbora Štolleová (editoři)

Recenzovali:
prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.
PhDr. Jiří Novotný, Ph.D. et CSc.

Na obálce: Karikatura bankovní moci zobrazující vliv
kapitálu na továrny, dopravu, zemědělství a lesnictví.
Zdroj: Ludwig Wagner – Lise Zellhoff – Antonín Kyzlink,
Národní hospodářství v kostce, Praha: Toužimský a Moravec 1939.
Otištěno s laskavým souhlasem nakladatelství Toužimský a Moravec.

Vydaly
Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Národní technické muzeum
Praha 2026
Jazyková redakce Josef Lesák
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání druhé upravené, v Nakladatelství Karolinum první

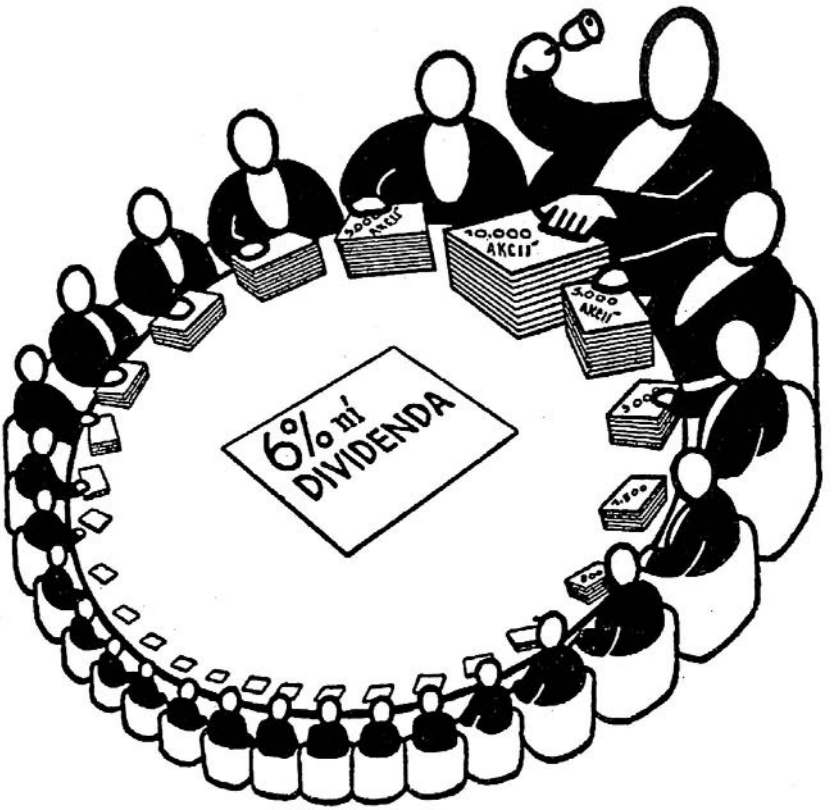
© Univerzita Karlova, 2026
© Národní technické muzeum, 2026
© Miloš Hořejš, Eduard Kubů, Barbora Štolleová et al., 2026

ISBN 978-80-246-6141-4
ISBN 978-80-246-6231-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Ve valné hromadě obchodní společnosti rozhoduje většina — ale ne zúčastněných akcionářů, nýbrž většina akcií. Hlavní slovo má velký akcionář.

Zdroj: Ludwig Wagner – Lise Zellhoff – Antonín Kyzlink, Národní hospodářství v kostce, Praha: Toužimský a Moravec 1939. Otištěno s laskavým souhlasem nakladatelství Toužimský a Moravec.

Obsah

Úvodem 9

Vstupní pojednání

Peněžní ústav a jeho role v průmyslovém, obchodním a živnostenském podnikání 19. a první poloviny 20. století. Případ střední Evropy se zvláštním zřetelem k českým zemím (*Eduard Kubů – Jiří Šouša – Barbora Štolleová*) 14

I. V zajetí bankokracie

„Schicht bere naše krásné peníze na projížďku." Rodinná firma Schicht v bankovním objetí (1848–1914) (*Tomáš Okurka*) 40

Bankéř Otto Feilchenfeld, jeho rodina a ekonomicko-sociální vazby (*Tomáš Jelínek*) 59

Hypoteční oddělení Živnostenské banky a jeho úvěrová činnost v letech 1907–1914 (*Svatopluk Herc*) 78

V napětí konkurence a spolupráce. Bankovní konsorcia/syndikáty v meziválečném Československu (angažmá Živnostenské banky) (*Eduard Kubů – Barbora Štolleová*) 108

II. Od vztahu „já pán – ty pán" k bankovně-podnikatelské symbióze

Waldes a spol. a bankovní úvěr aneb o čem podávají výpověď účetní zprávy knoflíkového impéria (*Hana Králová*) 126

Financování firmy A. Schram v kontextu proměny rodinných podnikatelských strategií. Od nacionálně německého družstva k nacionálně české bance (*Prokop Jandek*) 137

Drevársky účastinársky spolok v podnikaní slovenských bánk v dvadsiatych rokoch 20. storočia (*Ľudovít Hallon – Miroslav Sabol*) 166

Provázanost bank a průmyslu v meziválečném Maďarsku. Maďarská všeobecná úvěrní banka (Magyar Általános Hitelbank) a její firemní klientela (*Ágnes Pogány*) 187

Nové formy podnikání Jindřicha Kolowrat-Krakowského a jejich úvěrování v letech 1925–1943 (*Miloš Hořejš*) 206

III. Na cestě k finanční nezávislosti

Firma Baťa: od hledání úvěru k samofinancování (*Zdeněk Pokluda*) 244

Tomáš Baťa ve světě financí (*Jan Herman*) 277

Rodinné a podnikatelské strategie firmy Lanna v zrcadle soudních pozůstalostních a obchodně-protokolárních spisů (*Milan Hlavačka*) 299

IV. Na vlně svépomoci

Lidové peněžnictví jako jeden ze zdrojů akumulace kapitálu pro malé a střední podnikání v Čechách ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století (*Jan Slavíček*) 312

Financování socialistického podnikání: Ústřední svaz československých družstev (1908–1938) (*Patrik Vedral*) 332

V. Alternativy financování menších a malých firem

Moravský venkov a jeho finanční instituce na cestě k modernímu podnikání. Příklad severomoravské obce Postřelmov do první světové války (*Petr Popelka*) 366

Seriózní, přičinlivé podnikatelky pražské. Úvěrová agenda jako pramen pro výzkum podnikání žen (*Lenka Vrchotová*) 386

Zastavárny – zdroj podnikatelského úvěru. Situace v českých zemích druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století (*Eduard Kubů – Barbora Štolleová*) 414

VI. Kapitály sociální a kulturní, komponenty kapitálu podnikatelského

Ekonomický versus sociální kapitál podnikatelstva pozdní habsburské monarchie (*Jan Županič*) 434

Preiss contra Masaryk. Finanční prolínání Živnostenské banky a Kanceláře prezidenta republiky na příkladu „jubilejních fondů“ (*Tomáš Gecko*) 444

Mezi státními dotacemi, dary a svépomocí. Financování Orientálního a Státního archeologického ústavu v meziválečném období (*Adéla Jůnová Macková – Marcela Starcová*) 465

Závěry a východiska dalšího výzkumu

Podnik a jeho poměr k peněžnímu ústavu v hospodářském životě a praxi 19. a první poloviny 20. století. Případ střední Evropy se zvláštním zřetelem k českým zemím
(*Eduard Kubů – Barbora Štolleová)* 502

The company and its relation to the financial institution in the economic life and practice of the 19th and the first half of the 20th century. The case of Central Europe with special reference to the Bohemian lands (Summary)
(*Eduard Kubů – Barbora Štolleová*) 517

Prameny 535
Literatura 545
Seznam tabulek 561
Seznam grafů 563
Rejstřík jmenný 564
Rejstřík místní 570
Seznam autorů 574

Úvodem

Vztahy peněžních ústavů a podniků/firem, ať již průmyslových, či jiných, jsou výrazem vyspělosti hospodářského prostředí, národní ekonomiky, jedním z nejdůležitějších činitelů její výkonnosti a rozvoje. Jejich spojnicí je kapitál. Mívají celou řadu podob. Mohou být relativně volné; mohou být charakterizovány převahou jednoho z partnerů, či dokonce závislostí; mohou mít podobu vysoce kolaborativní, v zájmech prolínající. Svébytné hospodářské, sociální a kulturní vývoje států a společností, jejich cesty k modernitě, rezultovaly ve značných rozdílech v organizaci a struktuře kapitálových trhů a jejich fungování, daly vzniknout často značným odlišnostem v poměru podnikatelstva k úvěru a jeho poskytovatelům. Své role sehrávaly i podnikatelské stereotypy a mentality spojené s konkrétními prostředími. Tak se historicky lišily bankovní a peněžní systémy ve Velké Británii, Francii, Německu. Zvláštní podobu mělo i peněžnictví v habsburské monarchii (na úrovni celostátní i jednotlivých národních prostředí). Vyspělejší historiografie jmenovaných zemí uvedenou problematiku dlouhodobě rozpracovávají.

Česká historiografie má dnes již poměrně silné zastoupení syntetických a syntetizujících monografií o vývoji českého bankovnictví, pojišťovnictví, spořitelnictví, a zejména pak peněžního družstevnictví, avšak systematicky se vztahům peněžních ústavů a jejich podnikatelské klientely nevěnovala. V tom zatím spočívá jeden z jejích badatelských dluhů. O mnoho lepší není ani situace nahlížená z opačné strany, od podniku. Domácí *business history* zaměřená na průmysl a obchod si ve zkoumání vztahů s peněžními ústavy nestojí, až na výjimky, o mnoho lépe. Okno do uvedených badatelských polí chce otevřít tato kolektivní monografie. Jedná se o téma obsahem obrovské. Stranou úmyslně necháváme jeho makroekonomický rozměr, jenž si mj. žádá dlouhodobý systematický

výzkum na úrovni jednotlivých peněžních ústavů a firem. Nesledujeme proto odrazy a důsledky vztahu bank a dalších peněžních ústavů a firem v ekonomice jako celku, nýbrž se soustředíme na roli banky v životě firmy a firmy v životě banky. Přitom nám nejde jen o vlastní obchodní spojení vyjádřené kapitálově, jde nám o propojení zájmů, propojení personální. Cílem je porozumění vztahům poskytovatele úvěru a jeho příjemce v jejich dynamice, vícevrstevnosti, mnohotvárnosti. Významnou roli v postavení hráčů na trhu hraje zapojení vlastníků/manažerů konkrétních firem, bank do sociálních a ekonomických sítí. S přibližováním se současnosti nabývá na významu včlenění vrcholových představitelů velkopodnikání (všech sektorů) do mocensko-zájmových skupin, hospodářských, ale v neposlední řadě i politických. Sociálně-ekonomické sítě mají tradičně svůj význam i pro živnostníky a malopodnikatele, ovšem na úrovni regionální a místní.

U kořenů publikace stojí konference „Podnikatel versus kapitál – kapitál versus podnikatel" s podtitulem „Dvě tváře jednoho vztahu ve střední Evropě 19. a 20. století", uskutečněná ve dnech 24.–25. října 2022 v Národním technickém muzeu v Praze. Ve spolupráci Národního technického muzea (v rámci dlouhodobé koncepce rozvoje výzkumné organizace), Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, jehož pracovníci se problematikou *business history* dlouhodobě zabývají, a Archivu České národní banky se podařilo oslovit více než tři desítky odborníků z České republiky i ze zahraničí, kteří k tématu přispěli podnětnými přednáškami a diskusními vstupy. Z účastníků konference se vyprofiloval i autorský tým kolektivní monografie, která přináší výsledky jejich výzkumu v oblasti interakce větších, menších, ba i drobných podnikatelských subjektů k peněžním ústavům a naopak.

Shrnuto, předkládaná monografie cílí k přiblížení rozličných modalit vztahů peněžního ústavu a jím financované firmy a naopak. Zamýšlí se nad otázkou, do jaké míry se liší prostředí staré monarchie od meziválečné Československé republiky. Bylo výrazně specifické, či nikoliv? Z hlediska podniků nám jde nejen o jejich kapitálové zajištění, ale i zkoumání a pochopení svébytných aspektů financování, s tím související manažerské činnosti. Z hlediska peněžních ústavů všech typů a velikostí chceme sledovat krátkodobé záměry i dlouhodobé podnikatelské strategie v oblasti úvěrování firem, poskytování půjček, vytváření koncernů a jiných firemních clusterů.

Věříme, že publikace přispěje svým dílem k analýze financování širokého spektra podnikatelských subjektů v moderní době a odhalí krátkodobé i dlouhodobé podnikatelské strategie podniků všech typů

a velikostí. Jsme přesvědčeni o tom, že má potenciál oslovit i nejmladší generaci studujících hospodářských a sociálních dějin nejen na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. A v neposlední řadě je naším přáním, aby zpracované téma zaujalo také širší poučenou veřejnost.

Editoři děkují všem spoluautorům za laskavou a trpělivou součinnost v rámci realizace projektu.

Miloš Hořejš – Eduard Kubů – Barbora Štolleová

Vstupní pojednání

Peněžní ústav a jeho role v průmyslovém, obchodním a živnostenském podnikání 19. a první poloviny 20. století

Případ střední Evropy se zvláštním zřetelem k českým zemím[1]

Eduard Kubů – Jiří Šouša – Barbora Štolleová

Odborná literatura o dějinách českého peněžnictví v moderní době je již dnes vcelku rozsáhlá. Připomeňme z doby po listopadu 1989 domácí kolektivní kompendium Dějiny bankovnictví v českých zemích, vzniklé pod redakcí Františka Vencovského, přehled vývoje českého pojišťovnictví Miroslava Marvana, přehled dějin českého spořitelnictví autorů Jana Hájka a Rudolfa Píši, Hájkovu a Lacinovu monografii Od úvěrních družstev k bankovním koncernům, sborník Z dějin českého bankovnictví v 19. a 20. století, sestavený na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, tamtéž se zrodivší kolektivní monografii o finančních elitách českých zemí, monografii věnovanou vývoji českého bankovnictví s akcentem na centrální banku z dílny archivářů České národní banky a mnohé obsáhlejší i drobné studie další.[2] Významné jsou i práce zahraniční, jež více či méně české země svým záběrem pokrývají.[3] Jedno je všem pracím společné: věnují se struktuře,

1 Kapitola vznikla v rámci programu Cooperatio, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast History, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

2 František Vencovský a kol., Dějiny bankovnictví v českých zemích, Praha 1999; Miroslav Marvan, 170 let českého pojišťovnictví, Praha 1997; 180 let českého spořitelnictví. Česká spořitelna 1825–2005 [text Jan Hájek – Rudolf Píša], Praha 2005; Jan Hájek – Vlastislav Lacina, Od úvěrních družstev k bankovním koncernům, Praha 1999; Z dějin českého bankovnictví v 19. a 20. století. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 5/1997. Studia Historica XLVII, Praha 2000; Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století, Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), Praha 2008; Jakub Kunert – Jiří Novotný, Centrální bankovnictví v českých zemích, Praha 2008; Eduard Kubů – Jan Slavíček a kol., Ve znamení svépomoci a solidarity. Družstva, družstevní elity a politika ve střední Evropě druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století, Praha 2023; Jan Slavíček, Družstevnictví v českých zemích do první světové války, Český časopis historický, roč. 121, 2023, č. 1, s. 119–167.

3 Richard L. Rudolph, Banking and Industrialization in Austria-Hungary. The role of banks in the industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914, London – New York – Melbourne

kvantitativnímu rozvoji, nacionálnímu členění, managementům, hospodářským výsledkům peněžních ústavů, avšak nezobecňují a systémově nehodnotí jejich vztahy ke klíčovým, jimi financovaným a obsluhovaným obchodním partnerům, tj. především průmyslovým, obchodním a dopravním firmám. Zcela stranou zůstává problematika financování drobných živnostenských provozů. Podobná je situace v historiografii dějin podnikání, průmyslu a obchodu. Díla se detailně věnují firmě, ale její vztahy k peněžnímu ústavu / peněžním ústavům široce souvislostně analyzovány nebývají.

Monografická pojednání o konkrétních bankovních ústavech akciového založení si stojí o něco lépe, přinášejí k problematice množství cenných pozoruhodných postřehů. Detailní pozornosti se dostalo Kralobance, Bance československých legií, Tatrabance, Plzeňské bance. Nejvýše stojí dějiny Agrární banky, leč ta nenáležela do ranku velkobank.[4] Ve výsledku jde ve zkoumání vztahu banky a firmy o mozaiku jednotlivin, která neumožňuje konstruovat hlubší a celistvější obraz.[5] Analytickou prací, která z výše uvedených konstatování svým konceptem programově vybočuje, je poměrně krátká, ale statisticky důkladně podložená studie Jiřího Novotného a Jiřího Šouši zabývající se meziválečnými úvěry Živnostenské banky.[6] Nejblíže tematice této monografie stojí v roce 2022 obhájená a k tisku připravovaná disertace Svatopluka Herce, zaměřená na industrializační počiny téhož peněžního ústavu v časech habsburské

1976; Eduard März, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Fraz Josephs I. Am Beispiel der k. k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe, Wien – Frankfurt – Zürich 1968; Týž, Österreichische Bankpolitik in der Zeit der Großen Wende 1913–1923. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe, München 1981; Charlotte Natmeβnig, Britische Finanzinteressen in Österreich: die Anglo-Österreichische Bank, Wien 1998.

4 Jiří Novotný – Jiří Šouša, Banka ve znamení zeleného čtyřlístku. Agrární banka 1911–1938 (1948), Praha 1996; Jiří Fiala, Vzestup a pád Kralobanky (1868–1923). Neúspěšný projekt starosty Hradce Králové Františka Ulricha (?), Hradec Králové 2011; Daniela Brádlerová, Banka československých legií v letech 1919–1938, rigorózní práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2006, 442 s.; Roman Holec – Ľudovít Hallon, Tatra Banka v zrkadle dejín, Bratislava 2007; Stanislav Loukota, Dějiny Plzeňské banky 1910–1948, Plzeň 2000.

5 Ze závažných novějších prací připomínáme např.: Petr Popelka, Zrod moderního podnikatelstva. Bratři Kleinové a podnikatelé v českých zemích a Rakouském císařství v éře kapitalistické industrializace, Ostrava 2011; Martin Minařík, V národních barvách. Akcionářský pivovar na Smíchově v letech 1869–1945, Pelhřimov 2017; Milan Hlavačka – Pavel Bek, Ringhofferové: rodina a podnikání, Praha 2019.

6 Jiří Novotný – Jiří Šouša, Úvěrování československého průmyslu bankami v meziválečném období, in: Československo a střední Evropa v meziválečném období, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 3/1994. Studia Historica XL, Praha 1996, s. 93–104.

monarchie.[7] Monografická díla, jež by vztah peněžních ústavů a jejich klientů systémově zkoumala a kladla do širších souvislostí vývoje ekonomiky jako celku, chybí.

Téměř nezpracovány jsou dějiny soukromých bank v českých zemích. Jestliže ony židovsko-německé, mezi nimiž vynikal Bankhaus Petschek & Co. (Bankovní dům Petschek & spol.), vládly značným kapitálem a významně do průmyslu investovaly, zejména do vlastních firemních koncernů, bankovní domy jazykově české, nesrovnatelně kapitálově slabší, své obchodní zájmy směřovaly převážně mimo velké průmyslové a obchodní podnikání. Vědecky nedotčenou, panenskou krajinu představují podnikatelské strategie pojišťoven, spořitelen a peněžních družstev (specializované studie zaměřené na profilující ústavy nejsou k dispozici). Obrovský soubor otazníků před historiografii staví družstevní svazy, z nichž některé se blížily kapitálovou silou největším obchodním bankám. Jejich obchodní zaměření ale principiálně nesměřovalo k aktivitám v průmyslu a obchodu. Není sporu o tom, že ve financování velkopodnikání v průmyslu a obchodu hrály rozhodující roli univerzální banky typu *Crédit Mobilier* a právě jim by měla být věnována prvořadá pozornost. Všechny ostatní typy peněžních ústavů měly těžiště v podnikání drobném a středním a ve velkopodnikání plnily jen roli komplementární.

Z dosavadní literatury obecně plyne, a je to typické pro multinacionální habsburskou monarchii stejně jako pro meziválečné Československo, že finanční a investiční strategie peněžních ústavů a také značné části podnikatelských subjektů průmyslu, obchodu i služeb nebyly autonomní, určované pouze hledisky ekonomické racionality, resp. racionality sociální explicitně vymezené stanovami. Neobyčejně důležitý faktor představoval vnitřní hospodářský nacionalismus,[8] jenž našel svůj výraz i v peněžnictví. To se stalo jedním z vážných polí etnických a nacionálních zápasů.[9] V českých zemích se peněžnictví ve zkoumaném období

7 Svatopluk Herc, Živnostenská banka a její role v procesu industrializace českých zemí 1869–1914 (1918), disertační práce, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2022, 385 s.

8 Středoevropský hospodářský nacionalismus se projevoval ve dvou rovinách, na úrovni mezinárodní jako překážka mezinárodního obchodu v podobě celní ochrany domácího/národního trhu (vnější hospodářský nacionalismus) a v chodu vnitřního trhu země v podobě soupeření nacionálních společenství v duchu hesla „Svůj k svému", tedy např. Čech nakupuje v nacionálně českém obchodě české zboží apod. (vnitřní hospodářský nacionalismus). Jan Hájek – Eduard Kubů, Ekonomický nacionalismus českých zemí sklonku 19. a první poloviny 20. století jako středoevropský „model". Pokus o vymezení specifického typu, Český časopis historický, roč. 104, 2006, č. 4, s. 783–820.

9 Hospodářský nacionalismus náleží v české historiografii k oněm nemnohým problémům, které se staly předmětem badatelských projektů s řadou výstupů. Srov. Nacionalismus zvaný

ve všech segmentech důsledně dělilo na nacionálně profilované skupiny. Zapomenout nelze na politické aspekty peněžního podnikání.

Předběžné syntetizující teze pro střední Evropu, jež kombinují dobové názory a znalosti s moderními výzkumy bankovnictví a průmyslu, publikovala v zásadním pojednání Alice Teichová.[10] Konstatovala, že v univerzálních bankách konce 19. a prvních desetiletí 20. století došlo k nadměrné koncentraci ekonomické síly. Banky vídeňského kapitálového centra srovnávala v jejich zakladatelských a podnikatelských strategiích se zalitavskou částí habsburské monarchie a také evropským Západem. V rakouském prostředí viděla celou řadu odlišností, zejména užší sepětí bank s firmami v rámci těsně budovaných koncernů. Příčiny spatřovala v odlišné cestě formování peněžního a kapitálového trhu, v právních rámcích vymezujících činnost bank a daňových předpisech. Na vídeňskou tradici pak navazovaly, podle Alice Teichové, i úvěrové soustavy nástupnických států včetně Československa. Teze Teichové svými výzkumy pro české země podpořili a materiálově významně podložili Vlastislav Lacina a zejména Jiří Novotný s Jiřím Šoušou.[11]

Kapitál

Role peněžních ústavů je nedílně spjata s kapitálem a jeho obstaráváním. Jedna z nejužívanějších učebnic ekonomie posledního půl století z pera prestižních autorů Paula A. Samuelsona a Williama D. Nordhause, přijímaná i na prestižních školách jako kánon, vysvětluje, že v klasické a neoklasické ekonomii je kapitál jedním ze tří základních výrobních faktorů (půda, práce, kapitál). Kapitál sestává ze statků dlouhodobého užití, jež se znovu používají při výrobě. Hlavními prvky kapitálu jsou výrobní zařízení, budovy, zásoby a k nim se druží finanční prostředky. V užším slova smyslu znamená kapitál celkovou sumu peněz využívanou

hospodářský. Střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945), Drahomír Jančík – Eduard Kubů (eds.), Praha 2011.

10 Alice Teichova, Banking and industry in central Europe, nineteenh to twentieth century, in: Banking, trade and industry. Europe, America and Asia from the thirteenth to the twentieth century, Alice Teichova – Ginette Kurgan-van Henteryk – Dieter Ziegler (eds.), Cambridge 1997, s. 214–229.

11 Vlastislav Lacina, Bankensystem und Industriefinanzierung in der Tschechoslowakische Republik (1918–1931), Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Sondernummer Banken und Kapital, Jg. 4, 1993, Nr. 3, s. 542–555; J. Novotný – J. Šouša, Úvěrování československého průmyslu bankami v meziválečném období.

podnikatelem/firmou k podnikání.[12] A jak bylo rozuměno kapitálu českými národohospodáři sklonku 19. a první poloviny 20. století? Přední český politický ekonom a krátký čas i předlitavský ministr financí Josef Kaizl ve své učebnici napsal: *„Kapitálem se rozumí statky hospodářské, kterých užíváno jest k další výrobě."*[13] Ve své době prestižní Ottův obchodní slovník přišel s obšírnějším výkladem. Podle něj byl kapitál původně chápán jako peněžitá suma zúročitelná zápůjčkou. Postupně se však tento pojem rozšiřoval na všechny věci a movité statky, jimiž bylo možné dosáhnout při podnikání vyššího výtěžku nad to, co bylo vynaloženo. Vedle zúročitelných pohledávek byly za kapitál považovány i podíly na výnosných podnicích všeho druhu, především akcie. *„Kapitálem jsou tedy všeliké statky, které jsou prostředkem k nabývání statků jiných, pravidelně hodnotnějších."*[14]

Monografie pracuje s pojmem kapitál v jeho nejužším pojetí jako s penězi určenými k podnikání. Zdroje financování podniku, zejména jeho investic, jsou jednak zdroje vlastní, tvořené vklady vlastníků nebo společníků (akcie, kuksy, podíly), nerozdělený zisk, odpisy konstantního kapitálu (vybavení firmy), případně výnosy z likvidace hmotného majetku a zásob či rozpouštění rezervních fondů, jednak zdroje cizí. Klíčovou roli zde sehrával a sehrává úvěr, následovaný podnikovými obligacemi (nástroj velmi současný), nověji i splátkovými nákupy, leasingem a dotacemi ze státního/místního rozpočtu, resp. jiných zdrojů.

Až do počátku 19. století pracovali podnikatelé především s kapitálem vlastním, pokud si jej půjčovali, využívali služeb soukromých bankéřů, bankovních domů. Jejich hlavní role spočívaly do sklonku 18. století, na kontinentě pak spíše do poloviny 19. století, ve směně peněz (peněžoměnectví), zprostředkování platů, správě jmění, financování panovníka/státu. Do manufakturní výroby/průmyslu investovali většinou váhavě. Jistou výjimku v oblasti velkých investic tvořily železnice. S rozvojem průmyslové revoluce, v podmínkách střední Evropy v omezené míře před polovinou 19. století, v širokém měřítku v jeho padesátých a šedesátých letech 19. století, vstoupily do hry moderní peněžní ústavy, které shromažďujíce drobné úspory je přeměňovaly tím, že je dále půjčovaly průmyslovým a obchodním firmám, na kapitál (zejména akciové banky a záložny). V čase horečně se rozvíjejícího průmyslu směřujícího k masové velkovýrobě se finanční možnosti soukromých bankovních domů a obchodníků půjčujících peníze ukázaly jako nedostatečné. Podnikání

12 Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus, Ekonomie, Praha 1995, s. 970–971.

13 Josef Kaizl, Národní hospodářství, Praha 1883, s. 104.

14 Heslo: Kapitál, in: Ottův obchodní slovník, Josef Pazourek (ed.), II. díl, 1. část, Praha [1913], s. 37–39.

si žádalo stále větších a větších investic, ať se jednalo o tradiční průmysly lehké, či, a to zejména, o hornictví, metalurgii, strojírenství, železniční dopravu nebo o rodící se nové průmysly, jakými byly průmysly chemický a elektrotechnický. Započala éra akciových velkobank, které byly schopné nové potřeby velkopodnikání lépe pokrýt než staré soukromé bankovní domy.[15]

Přínosem akciových bank bylo nejen zvýšení objemu kapitálu na trhu, ale rovněž omezení lichvy, zhusta provozované židovskými i jinými soukromými bankovními domy či soukromými osobami. Drobné a střední bankovní domy pracující s velmi vysokou úrokovou mírou ztrácely ve vztahu k velkému průmyslovému podnikání díky redefinovanému, lépe fungujícímu kapitálovému trhu, na němž se vyrovnávala poptávka s nabídkou, význam. Akciové banky, následované množstvím nových typů peněžních ústavů kolektujících úspory, zaplňovaly a dotvářely rychle se měnící trh kapitálu a peněz. Získávaly na ekonomickém významu celospolečenského dosahu.

Mohlo by se zdát, že banka je pouze prostředníkem (dokonce snad nadbytečným) mezi průmyslovou či jinou firmou přijímající kapitál a věřitelem, prostředníkem, jenž cenu peněz zdražuje. Tak tomu však obvykle není. Mezi bankou, dávající k dispozici kapitál, a firmou, která si jej zapůjčila, vládne totiž nerovný vztah ve sféře informací. Poskytovatel peněz má méně vědomostí a informací než budoucí dlužník, ať se již jedná o situaci na trhu konkrétního zboží, či situaci ve firmě samotné. Informační asymetrie je výrazem bankovního rizika. Čím méně relevantních informací peněžní ústav měl a má, tím vyšší byla a je cena úvěru. Ten, kdo by chtěl poskytnout své úspory cizímu podnikání mimo prostřednictví banky, musel by na získání relevantních informací o tom, komu půjčuje, vynaložit značné prostředky. Zkrátka informace nejsou zdarma. Vyžadují transakční náklady, jsou také zbožím. Ze zprostředkování přístupu ke kapitálu bankou ovšem těží i jeho příjemce. Nemusí jednat s množstvím drobných, menších poskytovatelů, navíc se vyhne – díky trhu – extrémním cenám peněz i extrémnímu riziku. Banka trh a subjekty na něm sleduje dlouhodobě, na mnohé může soudit z charakteru tržních operací té či které firmy. Informace systematicky shromažďuje a vyhodnocuje, což běžný věřitel nemůže, nemá na to kapacitu, často ani

15 Peter Eigner – Helmut Falschlehner – Andreas Resch, Geschichte österreichischen Privatbanken. Von Rothschild bis Spengler, Wiesbaden 2018, s. 29–57. K soukromým bankám v českých zemích srov. Jiří Novotný – Jiří Šouša, Soukromé bankovní domy v českých zemích meziválečné doby, in: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 5/1997. Studia Historica XLVII, Praha 2000, s. 163–176.

prostředky a odborné znalosti. Navíc pro investice do fixního kapitálu (tj. dlouhodobých aktiv firmy, pozemků, strojního vybavení, patentů apod.) potřebují firmy dlouhodobé závazky, jistoty a také mobilitu. Ty mohou spíše nabídnout větší a v hospodaření transparentnější akciové banky, opírající se navíc o síť regionálních poboček/filiálek.[16]

Úvěr – klíčový bankovní produkt

Akciové obchodní banky a další peněžní ústavy bankovního typu se v průběhu druhé poloviny 19. století vyvinuly v rozhodující distributory kapitálu v ekonomice, vpravdě její nervovou soustavu. Hlavním a pro budoucnost klíčovým bankovním produktem se stal úvěr. V moderní době, podle učebnice Samuelsona a Nordhause, jde o použití peněžní částky někoho jiného výměnou za příslib, že bude splacena (obvykle s úroky) později.[17] Významný francouzský národohospodářský teoretik závěru 19. století Charles Gide napsal: *„Úvěr je směna statku přítomného za statek budoucí."*[18] Dobová definice Ottova obchodního slovníku uvádí: *„*[…] *v běžném smyslu se tím* [úvěrem] *mínila důvěra, kterou projevil věřitel vůči dlužníkovi, když na něj převáděl hodnoty na pouhý příslib, že v budoucí ustanovené lhůtě mu poskytne smluvené úhrady."*[19] Výstižnou charakteristiku nabídl keynesiánsky orientovaný český ekonom Karel Maiwald, podle něhož je úvěr prostředkem k organizaci disharmonických, časově roztříštěných potřeb a prostředků různých hospodářství. Úvěru rozumí jako *„zásadnímu organizačnímu nástroji trhu"*.[20] Důležitost úvěru předestřel veřejnosti velmi instruktivně šéf národohospodářské rubriky Národních listů Antonín Pimper slovy: *„Význam úvěru je v tom, že dovede slučovat drobné kapitály střadatelské k velkým hospodářským podnikům. Kdyby dnešní hospodářství světové nemohlo pracovat za pomoci úvěru, byl by velmi značně omezen a zpomalen veškerý technický a hospodářský pokrok, neboť výroba i obchod mohly by se vyvíjet jen v úzkých mezích svých finančních možností."*[21]

16 Richard Tilly, Geld und Kredit in der Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart 2003, s. 27–31; Karl Gunnar Persson, An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and Growth, 600 to the Present, Cambridge 2010, s. 140–149.

17 P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, Ekonomie, s. 982.

18 Srov. český překlad francouzského originálu z roku 1883: Charles Gide, Zásady národního hospodářství, Praha 1922, s. 322.

19 Heslo: Úvěr, in: Ottův obchodní slovník, J. Pazourek (ed.), II. díl, 2. část, Praha [1917], s. 1598.

20 Karel Maiwald, Hospodářský život a úvěr, Praha 1937, s. 24.

21 Antonín Pimper, Nové vývojové tendence v československém a světovém bankovnictví. Sbírka

Mapa filiálek České průmyslové banky na počátku Protektorátu Čechy a Morava na dobové pohlednici

Zdroj: soukromá sbírka autorů.

Nesporné je, že úvěr umožňoval podnikání nad rámec vlastního kapitálu, omezoval neproduktivní tezauraci volných peněz drobných a menších vlastníků (obrazně řečeno ve slamníku, punčoše či kuchyňském hrnku), usnadňoval přelévání kapitálu mezi odvětvími.[22]

Z hlediska ručení dobová terminologie v zásadě rozlišovala čtyři typy úvěru. Úvěr mohl být peněžním ústavem poskytnut na nemovitou zástavu – úvěr hypoteční, na zástavu movitou – úvěr lombardní, a také bez konkrétního majetkového krytí – úvěr osobní, či prostřednictvím úvěrového limitu na běžném účtu – úvěr kontokorentní. U vysoce rizikových úvěrů banky dokonce návratnost půjčených peněz zajišťovaly pojištěním své pohledávky (úvěrové pojištění).[23] U podnikatelského úvěru byl pro

přednášek pořádaných Českou společností národohospodářskou za období 1934–35, č. XVII, Praha 1935, s. 220–221.

22 Josef Siblík, Dějiny finančních institucí, Praha 1978, s. 101.

23 Josef Macek, Sociální ekonomika. Kurs národního hospodářství, část IV., Úvěr – pojišťování, Praha 1947, s. 408.

peněžní ústav zásadně důležitý jeho účel. Sloužil mu k dlouhodobému hodnocení bonity klienta, analýze rizik návratnosti poskytnutých finančních prostředků. Umožňoval po čas čerpání průběžnou kontrolu jejich užití. V dobovém chápání 19. a první poloviny 20. století tvořil klíčovou položku úvěr produkční, jenž sloužil výrobě. Měl dvě elementární varianty:

a) Úvěr krátkodobý, obvykle vnímaný jako provozní, tedy sloužící k překlenutí nestejnoměrných toků peněz ve firmě, případně k překonání jejich pravidelných sezónních výkyvů (typickým příkladem může být cukrovarnictví). Mohl mít celou řadu podob, např. úvěr směnečný, úvěr na zástavu zboží, úvěr na postoupené obchodní pohledávky (lombard či eskont faktur).
b) Úvěr střednědobý, resp. dlouhodobý, využívaný k založení firmy, jejímu rozšíření, resp. její modernizaci, byl obvykle označován jako úvěr investiční.[24]

Stranou je ponechán úvěr spotřební, jenž nesloužil podnikání, jakož i další typy úvěrů.

Úvěr a soustava peněžních ústavů

Soustava peněžních ústavů se členila principiálně podle typu klientely a podle převažujícího typu obchodů s ní prováděných. Každé ekonomické prostředí generovalo svými potřebami specifické struktury peněžních ústavů. Obecně vždy platí, že nejvýše v hierarchii stála cedulová banka, která v principu neměla poskytovat úvěr jednotlivým podnikatelským subjektům mimo peněžnictví. Toto pravidlo však nebylo vždy dodržováno – příkladem může být Národní banka československá v meziválečném období, která „tiše" poskytovala rozsáhlé úvěry velkopodnikům.[25] Ostatní peněžní ústavy můžeme ve středoevropském prostředí členit na dvě vrstvy, patra. Vyšší patro peněžní soustavy tvořily soukromé bankovní domy a především potom obchodní banky, převážně akciové, objemem svých obchodů dominující. Nejvýznamnější český ekonom – teoretik první republiky – Karel Engliš vysvětloval banky jako *„podniky, které*

24 Josef Pazourek, Úvěr. Deset přednášek, Praha 1929, s. 12–16.

25 Jiří Novotný – Jiří Šouša, Úvěrování průmyslových podniků Národní bankou Československou v letech 1926–1938, in: Pocta profesoru Zdeňku Jindrovi k sedmdesátým narozeninám. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica 3/1998. Studia Historica L, Praha 2003, s. 191–210.

po živnostensku prostředkují úvěr a obstarávají platy".[26] Financovaly velké a střední podnikání v průmyslu, obchodu a dopravě. K tomu účelu budovaly relativně hustou síť poboček ve vysoce industrializovaných regionech.[27] Měly nejširší paletu nabízených služeb, byly obvykle proto nazývány bankami univerzálními. Ty byly v českých zemích typem bank nejčastějším. Specializace podle typu obchodů se nevyprofilovala. Zdejší trh neznal „čisté" banky depozitní či zakladatelské.[28] Relativně menší význam z hlediska podnikání měly veřejnoprávní peněžní ústavy, jako např. v Čechách Zemská banka v Praze. Ty emitovaly dluhopisy a poskytovaly úvěry převážně hypoteční, spíše než soukromému podnikání sloužily komunálním účelům, obecně prospěšným projektům zlepšování půdy (melioracím) a dopravní infrastruktury (železnice).

Nižší patro peněžní soustavy tvořily ústavy lidového peněžnictví, spořitelny, občanské záložny Schulze-Delitzschova typu, okresní hospodářské záložny (pouze v Čechách), venkovská peněžní družstva Raiffeisenova typu, tzv. kampeličky. Ty cílily převážně na střední a nižší klientelu, střední firmy, živnostníky, zemědělské malopodnikání. Zvláštní význam měla s ústavy lidového peněžnictví spojená peněžní ústředí, jež sloužila k vyrovnávání jejich aktivních a pasivních obchodů. Charakterem svých obchodů zasahovala do sféry podnikání a konkurovala velkobankám (Ústřední banka českých/československých spořitelen, Ústřední jednota hospodářských družstev a další). Vedle uvedených standardních kategorií peněžních ústavů mohly plnit roli poskytovatele podnikatelského úvěru i další články kapitálového a peněžního trhu, konkrétně máme na mysli soukromé fyzické osoby nebo zastavárny.

Každý segment peněžnictví měl svou klíčovou, charakterem si blízkou klientelu, jíž primárně poskytoval profilovaný, často velmi specifický typ služeb. Nicméně v jednom funkčním poli jsou si všechny segmenty blízké, konkurují si na něm, resp. se na něm „schází", a to je pole krátkodobého a dlouhodobého úvěru. Jistým rozlišovacím znakem mezi nimi

26 Karel Engliš, Národní hospodářství (příručka), Brno 1924, s. 301.

27 Jiří Novotný – Jiří Šouša, K teritoriálnímu rozložení filiálek a významnějších expozitur českých obchodních bank v první polovině 20. století (do roku 1938), Historická geografie, roč. 29, 1997, s. 239–272.

28 Josef Horák či Otakar Růžička, oba bankovní praktici, první ředitel Živnostenské banky, druhý úředník Agrární banky, spatřují příčinu ve skutečnosti, že českým bankám chyběla opora v širokých vrstvách kapitálově silného obecenstva, jehož úsporné přebytky by stačily na umístění častých a rozsáhlých emisí. K tomu je třeba dodat, že movitá klientela obracela svou pozornost primárně na Vídeň, která byla centrem starším a kapitálově mocnějším. Josef Horák, Přehled vývoje českých obchodních bank, Praha 1913, s. 254; Otakar Růžička, Banky, jejich vývoj, funkce a politika, Praha [1923], s. 95–104.

je výše úvěru, přičemž – zjednodušeně řečeno – velké ústavy „sloužily" velkým, menší ústavy středním a malým podnikatelům.[29]

Vztahy peněžní ústav – podnik; podnik – peněžní ústav

Vztahy mezi peněžními ústavy a podniky, jejich formování a význam v moderní době se odvíjely především od velkopodnikání. Od sklonku 19. století akciové banky a velkopodniky určovaly hlavní směry kapitálových toků na národních i světových trzích. S nimi korelovala v rámci dělby práce peněžních ústavů vrstva středního a menšího podnikání, které bylo tradičně napojeno převážně na drobné peněžnictví.

Dlouhodobý vztah mezi podnikem a peněžním ústavem obvykle býval několikavrstevný. Byl určen škálou služeb poskytovaných v kontextu vývoje trhu a jeho výkyvů a faktorů netržních (prolínání správních rad nejrůznějších firem, místo firmy v bankovním koncernu, interakce vlastníků/členů managementu firem v ekonomických a sociálních sítích, lobbing parlamentní i mimoparlamentní, angažmá v profesně-zájmových organizacích, potenciální korupce ad.). V rámci služeb připomeňme vedení účtů, emise akcií, jejich nákup a prodej, administrativní zajištění akcionování firem, úschovu a správu cenných papírů, výplaty dividend, eskont směnek, odborné poradenství. Mezi bankovními službami se dokonce objevuje komisionářský obchod zbožím patronizovaných firem, ba makléřství v oblasti nemovitostí. Nicméně červenou nit vztahů tvořilo úvěrování.

Pochopení dosahu úvěru v makroekonomickém rozměru dávají nahlédnout rekonstrukce financování rakouského průmyslu provedené Aloisem Mosserem a zobecněné na jednotlivá odvětví. Podle jeho propočtů činil v letech 1880 až 1900 poměr vlastního a cizího kapitálu průmyslových podniků 2 : 1. V následujícím období uzavřeném posledním předválečným rokem (1913) se tento poměr výrazně změnil na 3 : 2.[30] Uvedená čísla naznačují rostoucí závislost rakouského průmyslu na cizím, především bankovním kapitálu. Podíl cizího kapitálu tedy stoupl z 33 % na 40 %. Lze je ovšem také vykládat jako neobyčejně efektivní mobilizaci kapitálu a jeho využití, tedy úspěšné naplňování nejvlastnější

29 K soustavě peněžních ústavů dobově: Alois Rašín, Národní hospodářství, Praha 1922; K. Engliš, Národní hospodářství (příručka); Týž, Soustava národního hospodářství, I. sv., Praha 1938; J. Macek, Sociální ekonomika.

30 Alois Mosser, Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich 1880–1913, Wien 1980, s. 106–107.

funkce bank. Podíl se zhoršil, nebo snad zlepšil? Odpověď je nesnadná, sotva může být bez širšího výzkumu formulována do jednoznačné teze, nejspíše se liší banka od banky, případ od případu.

V principu lze rozlišit tři hlavní linie rolí úvěru financovaným firmám, a to:

A) „prorůstovou" / modernizační;
B) provozní / překlenovací / sanační;
C) zakladatelskou.

První linie (A) vyjadřuje situaci, kdy úvěr měl být nástrojem expanze na trhu, tj. především rozšíření produkce zboží, resp. služeb, zavedení inovace (nový výrobek, technika/technologie, organizace práce aj.).

Linie druhá (B) říká, že potřeba úvěru nesouvisí jen s pozitivními trendy vývoje firmy ve smyslu modernizace/růstu, nýbrž přirozeně také s běžnými každodenními operacemi (provozní úvěr). Zahrnuje také negativní vývojové scénáře firmy, ať se již jedná o faktory vnitřní (požár, stávka, neschopnost managementu, nemoc vlastníka firmy či klíčového manažera/manažerů), či vnější („neúroda", epidemie, živelní pohroma, výkyvy trhu kapitálu, peněz i zboží). Úvěr v těchto případech sloužíval k vyrovnávání *cash flow* při zamrznutí pohledávek, často mohlo jít o záchranu, přežití firmy, odvrácení konkursu (aktivity sanačně-transformační).

Linie třetí (C) – zakladatelská – sledovala založení nového podniku. Mohlo se jednat o podnět banky samotné či o podporu zakladatelskému projektu poskytovanou zvenčí. Další častou možností byla přeměna stávajícího podniku v podnik nový s novou strategií, novým produkčním programem apod.

Jednotlivé linie úvěrování firmy komplementované dalšími typy služeb a závazků předznamenávaly formování vztahu mezi peněžním ústavem, v případě velkopodnikání zpravidla bankou, a jím financovaným podnikem. V jejich poměru lze rozlišit několik poloh. Povětšině byly vztahy mezi financiéry a financovanými ve středoevropském prostředí nerovnovážné. V průběhu času se měnily, přecházely z jedné polohy do jiné. V principu vidíme ve vztazích banky a jí financované firmy čtyři charakteristické typy, přičemž je zřejmé, že hranice mezi nimi nemusela být v konkrétních případech vždy ostrá:

a) supremace banky nad firmou;
b) vztah rovnocenný, až symbiotický;
c) převaha firmy nad bankou;
d) na bankovním kapitálu nezávislá firma (využívající bankovních služeb v omezené míře).

Ad a) Odborná literatura nejčastěji připomíná situaci, v níž měl „navrch" peněžní ústav určující rozsah úvěru, lhůtu a jeho podmínky. Podnik žádal peníze ve stavu naléhavé potřeby. To platí u zakladatelských projektů, projektů tržní expanze a také u úvěrů přijímaných v nouzi vynucené okolnostmi (přetlak zboží na trhu či jiné důvody ztráty ekonomické stability). Zpravidla se jednalo o úvěry velkého rozsahu. Banka si proto vyhrazovala opatření ke kontrole hospodaření podniku, nezřídka se snažila zasahovat i do jeho vedení. Celkem běžnou exkluzivní výhradou banky u jí ovládaných podniků býval i explicitní závazek, že nenaváže paralelní obchodní styky s jiným peněžním ústavem.

Ad b) Vzájemný vztah peněžního ústavu a firmy mohl být kolaborativní, rovnocenný, ba symbiotický. Byl výrazem skutečnosti, že charakter vzájemných obchodů významně nezvýhodňoval ani jednu stranu. Stály vůči sobě v relativně volném obchodním vztahu. Financovaná firma měla v případě neshod s bankou volnost pohybu na trhu. Ta bývala obvykle spojena s diverzifikací ve využívání služeb peněžních ústavů, které se rozložily na několik paralelních poskytovatelů. Téměř nutnou podmínkou ovšem byla ekonomická úspěšnost firmy, jež z ní činila atraktivního obchodního partnera, neboť banka vždy pociťuje potřebu vysokého bezpečí návratnosti investice. Diverzifikace úvěru ovšem může vycházet ze záměru bank, které se snaží velkou potřebu úvěru velkopodniku záměrně rozložit na více peněžních ústavů, a k tomuto účelu vytvářejí finanční konsorcia. Důvodem je buď omezené množství volných finančních prostředků banky, nebo také omezení rizika návratnosti kapitálu. Krajní polohou kolaborativního vztahu je vztah symbiotický sdružující dlužníka a věřitele „v zájmové společenství". Solidnímu věřiteli záleží na tom, aby jeho dlužník mohl plnit své závazky. Proto mu „přihrává" dobré obchody a zakládá ho příznivými cenami produktů.[31]

Ad c) Byl-li obchod banky s firmou natolik lukrativní, že firma si mohla vybírat obchodní partnery na kapitálovém trhu, nastávala situace, v níž se v obchodních vztazích dostával do výhody bankovní klient. Paradoxně ovšem mohla být ve výhodě i firma, jež se aktuálně nacházela v potížích. Banka v ní „utopila" velké peníze, nicméně firma byla „zdravá" nebo zachranitelná zlepšeným managementem a novým úvěrem. Banka v takovém případě rozvažovala, zda je pro ni levnější, aby firma učinila úpadek a ona odepsala své pohledávky, resp. jejich část, či zda se jí vyplatí dotovat firmu novými penězi v naději budoucí návratnosti. Relativně hojnou variantou, bankami vstřícně řešenou, býval případ

31 K symbiotickému vztahu srov. J. Macek, Sociální ekonomika, s. 402.

firmy se „zamrzlými“ pohledávkami, jež však měly naději na budoucí úhradu. Charakteristickým jevem třicátých let 20. století byly finanční prostředky vázané v podobě dodaného zboží v rámci clearingu (příklad vztahů Československa a Německé říše). Zvláštní případ výhodné pozice firmy oproti peněžnímu ústavu vyjadřovala situace, kdy trh byl „obsazen“ a poptávka po kapitálu aktuálně byla nízká (plethora). Kapitál obtížně hledal své uplatnění, a banka proto nabízela velmi příznivé podmínky úvěru a další spolupráce. To byl případ nacionálně českých bank přelomu 19. a 20. století, které na domácím velkopodnikatelském trhu obsazeném vídeňskými a místními nacionálně německými bankami nacházely nedostatečné uplatnění a byly nuceny vyvážet kapitál do okrajových oblastí monarchie osídlených slovanským obyvatelstvem.[32]

Ad d) Zcela výjimečné nebyly ani firmy schopné pracovat bez bankovního úvěru, ba dokonce dokázaly kapitál akumulovat a dále ho půjčovat. Obvykle se jednalo o podniky s vysokou mírou zisku a rychlým obratem zboží a kapitálu. Existovaly rovněž firmy, které v obavě z bankovního „otroctví“ získávaly kapitál jinak, vydáním obligací, zvýšením akciového kapitálu, využitím úspor vlastního zaměstnanectva. Mohly i vědomě „živořit“. Ani ony ovšem nemohly zcela rezignovat na bankovní služby. Peněžní ústav jim sloužil jako článek tržní komunikace – zprostředkovatel plateb, emitent akcií, výplatní místo apod.

Vyvstává otázka, jak se naznačené čtyři alternativy vztahu podniku a peněžního ústavu obrážely v různých obdobích v rozličných zemích, regionech, prostředích nacionálních (bývalá monarchie byla silně nacionálně a etnicky diverzifikovaná) a také v milieu velkopodnikatelském, zhusta supranacionálním. V Anglii či Spojených státech amerických byly těsné vztahy bank a průmyslu spíše neobvyklé a tamní podnikání bylo více či méně na peněžních ústavech nezávislé, velmi obvyklým byl kolaborativní poměr. Význačná část nových průmyslových zařízení vznikala na podkladě vlastních úspor (zisků) podnikatele/firmy.[33] To platí např. o notoricky známém podnikání Henryho Forda. Ve Francii se soukromé banky průmyslovým podnikům spíše vyhýbaly a raději poskytovaly půjčky s pevnými a s komparativně dobrými úroky. Jinak tomu ovšem

32 Jaroslav Horejsek, Kapitálová expanze Živnostenské banky do jihovýchodní Evropy v letech 1907–1918, Sborník prací Filosofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, roč. VI, 1971, s. 85–102; Ctibor Nečas, Na prahu české kapitálové expanze. Rozpínavost českého bankovního kapitálu ve střední, jihovýchodní a východní Evropě v období rakousko-uherského imperialismu, Brno 1987.

33 Karel Karásek, Činnost československých bank v zrcadle hospodářského vývoje, in: Almanach československého peněžnictví v prvním desítiletí Československé republiky, Praha 1928, s. 128.

bylo v Německu, kde mohutnějící průmysl poslední třetiny 19. století potřeboval každý fenik k investicím. Německé banky se tak staly financiéry německého průmyslu, financovaly industrializaci, budování infrastruktur a vývoz.[34] Průmysl a velké banky byly nejtěsněji spjaty v prostředích, která měla nedostatek kapitálu. Výhoda volnosti průmyslu britského spočívala v tom, že se konstituoval v době, kdy se banky ještě „nenaučily" vystupovat v roli „poručníků průmyslu" a nabídka kapitálu byla díky rozvinutému obchodu a dlouhodobé akumulaci relativně vysoká.

Bankovní „zajetí" firmy – specifika střední Evropy, zvláště pak českých zemí / Československa

Obraťme nyní hlubší pozornost k případu vztahu banky a jí financované firmy ve střední Evropě / Předlitavsku a následně v meziválečném Československu, podle dobové i současné literatury nejčastějšímu a také nejproblematičtějšímu – nadvládě banky nad firmou. Habsburská monarchie kráčela „německou cestou". V ní dlouhodobě vládl nedostatek kapitálu, jenž na trhu kapitálu a peněz zvýhodňoval stranu nabídky.[35] Nabídka tak mohla snadno diktovat své podmínky. Banka poskytla úvěr k založení firmy, resp. zorganizovala přeměnu soukromé firmy v akciovou společnost, zajistila emisi akcií a jejich umístění na trhu. Následně samozřejmě firmě poskytovala i provozní a investiční úvěry. Klíčovou periodou, v níž v Rakousku zaryly své prsty do průmyslových podniků, bylo období tzv. druhé vlny industrializace. Ta nabírala na intenzitě v průběhu devadesátých let, kdy se banky začaly průmyslem plánovitě zabývat, a vrcholila lety 1904–1912.[36] Rakouský národohospodář Walter

34 Jaroslav Preiss, Průmysl a banky. Zprávy Ústavu ku podpoře průmyslu obchodní a živnostenské komory v Praze, č. 1, Praha 1912, s. 6–8; Ludwig Wagner – Lise Zellhof – Antonín Kyzlink, Národní hospodářství v kostce, Praha 1939, s. 112–113, 120–121.

35 K. Karásek, Činnost československých bank v zrcadle hospodářského vývoje, s. 131; Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I, Berlin 1972, s. 222; obdobná situace vládla v meziválečném Československu: srov. Karel Engliš, Obnova peněžního trhu, Praha 1934, s. 20–21; Jaroslav Nebesář, Nové cesty úvěru. Veřejné investice a jejich financování, Praha 1935, s. 209; Jan Janáček, Peníze, banky, stát. Úvahy o cestách a prostředcích, jimiž peněžní politika může přispět hospodářskému vývoji, Praha 1936, s. 180, 185.

36 E. März, Österreichische Bankpolitik, s. 62; R. L. Rudolph Banking and Industrialization in Austria-Hungary, s. 103–121; Dieter Stiefel, Austrian Banks at the Zenith of Power and Influence System and Problems of the Austrian Finance Capital from the 1890s to the International Economic Crisis of the 1930s, in: German Yearbook on Business History 1985, Berlin – Heidelberg 1985, s. 79–95.

Reik spočítal, že v letech 1907–1913 bylo 50 % všech průmyslových založení uskutečněno za bankovní intervence, přičemž banky poskytly v průměru 67 % jejich kapitálu.[37] Jejich moc rostla.

U prostého poskytování služeb však obvykle v Rakousku/Předlitavsku nezůstávalo. Banky v obavě o osud zapůjčeného kapitálu ustanovovaly do statutárních orgánů (správních, dozorčích rad) takovýchto podniků své exponenty, kteří zájmy peněžního ústavu v nich dlouhodobě hlídali. Významní a schopní manažeři průmyslových a obchodních podniků byli naopak přijímáni do správních a dozorčích rad bank. Klíčový manažer největšího českého peněžního ústavu Jaroslav Preiss ve své přednášce o vztahu průmyslu a bank z roku 1912 výslovně napsal: *„Zde se vyvinuje intimní spojení, které začasté vede k tomu, že průmyslník ve svém počínání počítá s bankou i po stránce jiné, on nepovažuje ji jen za důvěrníka finančního, nýbrž počítá s ní i ve směrech jiných."* Zvláště vyzdvihoval „dobré" a „nestranné" informace, cílil na emoce, na spojení v dobách dobrých i zlých.[38]

Průniky statutárních orgánů bank a průmyslových firem (převažovala účast bankéřů mezi průmyslníky) se staly už ve své době předmětem mnoha sporů, symbolem nežádoucích efektů globalizujícího se světa kapitálu, a tudíž i předmětem diskusí politologů, ekonomů a také pochopitelně hospodářských historiků.[39] Argumentuje se obvykle tím, že personální propojení znamenají včlenění průmyslových firem do mocensko-zájmových skupin, formují se vlivové sítě, které přecházejí často do rozličných monopolních uskupení. Podle Inge Morawetz to legitimně lze interpretovat i tak, že prolínání správních rad a jiných orgánů je formou organizace trhu kapitálu, jež umožňuje prosazovat určité dlouhodobější tržní strategie. Autorka ovšem připouští, že instalování správních radů do „cizího" podniku je motivováno také zajištěním úvěrů a popřípadě i bankovních účastí na kapitálu, tedy snížením rizika

37 Walter Reik, Die Beziehungen der österreichischen Großbanken zur Industrie, Wien 1932, s. 25, 63.

38 J. Preiss, Průmysl a banky, s. 13.

39 Z historických prací vztahujících se k prostředí Předlitavska a Rakouska připomeňme následující práce: Friedrich Wolf, Die Verflechtung der Bank mit der Industrie, disertační práce, Karl-Franzens-Universität, Staatswissenschaftlichen Fakultät, Graz 1952, 210 s.; Enzo de Cillia, Personelle Verflechtungen der österreichischen Banken und Industrie in der Zwischenkriegszeit, diplomová práce, Hochschule für Welthandel in Wien, Institut für Wirtschaftsgeschichte, Wien 1975, 331 s.; Inge Morawetz, Die verborgene Macht. Personelle Verflechtungen zwischen Großbanken, Industrie und Unternehmerverbänden in Österreich, Frankfurt – New York 1986.

ztrát.[40] Dobový znalec rakouských poměrů ve svém obsáhlém pojednání dokonce napsal, že *„poskytnutí většího úvěru, aniž banka obsadí místo ve správní radě úvěrované firmy, je vyloučené“*.[41] Přítomnost průmyslníků a obchodníků ve správních radách bank byla považována za více méně ornamentální, měla vyjadřovat hlubší zájem peněžního ústavu na firmě, oboru jejího podnikání.[42] Zdeněk Jindra připomíná prostý, ale důležitý fakt, že instalováním svého reprezentanta do správní rady financované firmy banka vysílá do světa signál: máme na dané firmě dlouhodobý zájem. Výsledkem jeho analytické a důkladně statisticky podložené studie o situaci v českých zemích před rokem 1918 je konstatování, že rozhodovací a kontrolní kompetence nespočívaly ani tak v jednáních správních rad jako celků (jednoobroční radové hráli role komplementární), ale byly v rukou vedoucích funkcionářů bank a velkoakcionářů. Bez jejich konsenzu se neobešlo žádné závažné rozhodnutí uvnitř banky, u nich se sbíhaly všechny nitky obchodů a styků navenek. Zpravidla se jednalo o multifunkcionáře, kteří zasedali hned v několika správních/dozorčích radách paralelně. Počty postů v jejich držení mohly dosahovat i několika desítek. V tomto smyslu vynikali již před první světovou válkou vrchní ředitelé Živnostenské banky, Jaroslav Preiss a Josef Špitálský.[43]

Personální propojování statutárních orgánů nelze nahlížet a hodnotit izolovaně, nýbrž v kontextu dalších podnikatelských praktik bank i firem. Jednou z nich byla držba akcií bankou „kontrolovaných“ firem na nostru. Důvody, proč je peněžní ústavy držely (často ve velkých balících), byly vícečetné. Banka se stávala financiérem a současně i spolumajitelem podniku. V každém případě akcie „hodnotných“ firem tvořily součást snadno na burze realizovatelných rezerv k posílení likvidity banky v případě „runu“ apod. Bývaly vinkulovány jako kauce konsorciálních smluv o financování velkofirem, někdy byly nechtěným produktem akcionování firmy, kdy se bance nepodařilo úspěšně uzavřít upisování kapitálu, tj. umístit, rozprostřít akcie mezi svou klientelu, a část akcií si musela – alespoň dočasně – podržet. Jindy byl nákup a držba součástí burzovních intervencí a spekulací. Vysoká portfolia akcií ve středně- a dlouhodobém držení bank často znamenala i značný objem aktuálně

40 I. Morawetz, Die verborgene Macht, s. 11 a 110–111.

41 Gustav Weihs, Die Beziehungen der Banken zur Industrie. Darstellung, Kritik und Vorschläge, Wien – Leipzig 1921, s. 29.

42 Tamtéž, s. 29–30.

43 Zdeněk Jindra, Správní radové pražských akciových bank – jejich počet, struktura a vliv, in: Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století, Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), Praha 2008, s. 106–108, zvláště potom s. 76–108.

málo „produktivního“ kapitálu (dividenda z nich plynoucí byla nižší, než by činil kreditní úrok a bankami hojně předepisované úvěrové přirážky). V cenných papírech a konsorciálních účastech leželo rakouským bankám před rozpoutáním světové války 45 % jejich vlastních prostředků![44]

Držba větších balíků akcií zpravidla koncernových firem bývala účelově doplňována správou akcií, případně obligací financované firmy ve vlastnictví třetích osob. Ta byla poskytována jako služba klientům, kteří si akcie zakoupili jako investici (přímo od banky nebo na burze). V bance deponované akcie komitentů, spolu s akciemi, jež koupily peněžní ústavy do portfolia na nostru jimi držených cenných papírů, tvořily součást hlasovací mašinérie, jež bance umožňovala ovládat a manipulovat valné hromady akcionářů, a tak ovlivňovat osudy firem i zevnitř. Akcionáři-klienti banky totiž velmi ochotně ponechávali výkon vlastnických práv bance, a to včetně svého zastupování na valné hromadě. Šlo o volby do statutárních orgánů, hlasování o investicích, rozdělení zisku a výši dividendy. Banky ale mluvily nezřídka i do dalších firemních záležitostí, do výrobních programů, odbytu, zavádění racionalizačních opatření organizačních i technických. Ne vždy je ovšem korektní označit bankovní zásahy do podnikání koncernových a dalších financovaných firem jako „zatěžující“. V kontextu makroekonomickém mohly sehrávat také role pozitivní.[45] Přínosem mohlo být jejich působení ve prospěch firmy spočívající ve zprostředkování kontaktů s jinými firmami, podpoře jejich odbytu reklamou, formováním kartelů, ale i „organizační činností“ vedoucí k racionalizačním opatřením a profesionalizaci uvnitř firmy.[46] Cenné bývalo i poskytování doprovodných služeb typu nejrůznějších záruk a zajišťování kaucí při ofertách doma i v zahraničí, v celních řízeních, provádění burzovních obchodů aj. Mistry uvedených obchodních strategií a zdrojem podobných služeb byly vůdčí vídeňský ústav Öster-

44 E. de Cillia, Personelle Verflechtungen der österreichischen Banken und Industrie in der Zwischenkriegszeit, s. 122.

45 Jeden z významných českých národohospodářů, pracovník studijního oddělení Národní banky Československé Alois Král napsal: *„Poměr bank k průmyslu nelze charakterisovati jen poměrem závislosti průmyslu na bankách. Peněžní ústavy se namnoze o své koncernové podniky velmi pečlivě starají a představují v ojedinělých případech osu průmyslové politiky, kolem které se vyvíjí záměrně a ku prospěchu celého hospodářství cílená snaha o největší využití přírodního bohatství a zaměstnání lidských sil a výrobního zařízení. Mnohé průmyslové obory byly zavedeny z iniciativy a za pomoci bank a orientace v tuzemské výrobě i v práci pro zahraniční odbyt jest jim bankovní součinností značně usnadňováno.“* Alois Král, Československé peněžnictví, in: Deset let Národní banky Československé. Jubilejní publikace o československé měně, o činnosti Národní banky Československé, o stavu a vývoji národního hospodářství Československé republiky, Praha 1937, s. 374.

46 A. Teichova, Banking and Industry, s. 219.

Dopisnice s vyobrazením původní budovy Živnostenské banky v Praze, projektované Osvaldem Polívkou (zbořeno 1936)

Zdroj: soukromá sbírka autorů.

reichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe, v českém prostředí Živnostenská banka.[47]

Nezřídka bylo „zajetí", do něhož některé podniky průmyslu a obchodu upadaly, rozšířeno o prodej jejich zboží. Jednalo se o typicky rakouskou specialitu, zrozenou již v osmdesátých letech 19. století. Na jejím počátku stál prodej cukru. Postupně se však rozšířila na uhlí, železo, dřevo, stavební hmoty, výrobky petrolejářského průmyslu, papírenské výrobky, sklářské výrobky, obilí, líh aj.[48] Podstatné na těchto obchodech bylo nulové riziko, neboť byly realizovány komisionářským způsobem, tedy za provizi. Producent obdržel své peníze až po realizaci prodeje a neprodané výrobky se mu vracely. Komisionářský obchod lze ale vykládat i jako pomoc v odbytu za situace nedostatečně rozvinutého velkoobchodu. Banky někdy také argumentovaly tím, že zakládají své filiálky v „odbytových místech" a tím ulehčují odbyt svých koncernových

47 Táž, Kontinuität und Diskontinuität: Banken und Industrie in Mitteleuropa im 20. Jahrhundert, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Sondernummer Banken und Kapital, Jg. 4, 1993, Nr. 4, s. 533–534; Vlastislav Lacina, Bankensystem und Industriefinanzierung in der Tschechoslowakischen Republik (1918–1931), tamtéž, s. 554.

48 H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913, s. 297–298.

podniků.[49] Bankovnímu „zajetí" firem napomáhala i skutečnost, že v Rakousku vládla minimální specializace peněžních ústavů z hlediska jejich zaměření a banky prováděly veškeré typy obchodů (zmíněné univerzální banky).[50] Jeden každý typ obchodu umožňoval kolem vytipované firmy spadající do oblasti zvláštního zájmu banky těsněji „utáhnout smyčku". Samozřejmostí bylo vedení účtů úvěrovaných a úzkou spoluprací spoutaných firem. Firmám byla nabízena i obsluha jejich klientů. Podnik s bankou se ocitly v jakémsi „hospodářském manželství". Jeho výrazem mohla být mj. peněžním ústavem zajišťovaná organizace kartelových úmluv (máme na mysli především kondiční kartely cenové), třeba i oboustranně výhodná, každopádně ovšem firmu k bance těsněji poutající. Patronizované firmy banky propojovaly do rozličných zájmových, jimi vedených uskupení/společenství, které s hrdostí označovaly jako své koncerny.

Rakouský národohospodář Egon Scheffer v roce 1921 vydal knihu, jež hořce vysvětlovala nadvládu vídeňských bank nad průmyslem. Jistá závislost podniku na bance byla dle autora patrná už v okamžiku žádosti o bankovní úvěr, což mělo být *„přiznáváno v podstatě všemi zástupci produktivního kapitálu"*. Moc bank údajně pokročila tak daleko, že u některých firem znamenala omezení vlastnických práv. Byla rozvíjena a udržována prostřednictvím *„nehorázných"* úvěrových sazeb a nespočetnými bankami požadovanými provizemi a poplatky hraničícími s lichvou. Rakouský průmysl měl v řadě případů dospět do situace, kdy průmyslníci *„jsou jen technickými vedoucími svých podniků, zatímco vedení drží ve svých rukou banky"*. Údajně bylo jen málo průmyslníků, kteří se drželi zcela mimo vliv půjčovního kapitálu a nebyli u bank nijak zadluženi.[51] Schefferova snad poněkud přeexponovaná tvrzení by nepochybně na počátku dvacátých let ochotně podepsaly i mnohé firmy v českých zemích. Zdejší kapitálový trh a podnikatelské mentality v principu navazovaly na prostředí rakousko-uherské monarchie.

Vznik samostatné Československé republiky s redukovaným kapitálovým trhem a nacionalizační procesy v ní realizované, pozemková reforma, a především nostrifikace průmyslu, úzký vztah bank a jimi financovaných firem prohlubovaly. Pohyb na kapitálovém trhu a jeho reorganizace vyústily v letech 1918–1922 v zakladatelskou vlnu akciových společností, v níž převládalo akcionování starších soukromých firem, méně přicházelo i zakládání firem nových (založení na „zelené louce"). V rámci necelých

49 J. Preiss, Průmysl a banky, s. 18.

50 H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848–1913, s. 222.

51 Egon Scheffer, Das Bankwesen in Österreich. Entstehung, Entwicklung, Bedeutung für Wirtschaft und Geist, Wien 1924, s. 377–379.

Dvorana Pražské úvěrní banky

Zdroj: soukromá sbírka autorů.

pěti let stoupl počet akciových společností ze 605 na 1 089 a souhrn jejich akciového kapitálu vyskočil ze 2,5 mld. na dvojnásobek. U takřka všech těchto aktů asistovaly, ba sehrávaly klíčovou roli obchodní banky.[52] Vliv bank v průmyslu a obchodu pak utvrdila a se zakladatelskou vlnou prorůstala tzv. nostrifikace. Jednalo se o přenos sídel největších průmyslových a obchodních firem zejména z Vídně a Budapešti na území Československa, realizovaný v duchu hospodářské politiky formulované nejvýznamnějším domácím finančním ústavem Živnostenskou bankou, prováděný za jejího přímého angažmá, který přinesl změnu financování většiny československých průmyslových velkofirem. Místo Vídně převzala ve financování velkopodnikání Praha jako nové finanční centrum. Domácí banky zvětšovaly své koncerny o lukrativní podniky, dříve financované exkluzivně kapitálově silnějšími ústavy hlavního města monarchie. Hospodářská moc českých bank ve státě narostla. Jeden z organizátorů

52 Vlastislav Lacina, Bankensystem und Industriefinanzierung in der Tschechoslowakischen Republik (1918–1931), Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Sondernummer Banken und Kapital, Jg. 4, 1993, Nr. 4, s. 554.

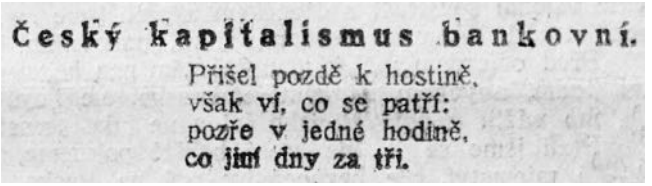
nostrifikace a tvůrců uspořádání československého kapitálového trhu, ministerský rada Josef Pára, napsal, že naznačený proces reálně znamenal *„zprůmyslnění bank"*.[53] Jeho důsledkem bylo úvěrové přetížení bank a zvýšení poptávky po úvěru, tedy i jeho ceny. Československé podnikání bylo dlouhodobě podkapitalizováno. Likvidních prostředků bank ubývalo, slabší ústavy v letech 1923–1924 dokonce kolabovaly. Československo zažilo v průběhu dvacátých let 20. století proces koncentrace bank a jejich moci.[54] V dané souvislosti je na místě podotknout, že na nostrifikaci a z ní plynoucího posílení bank se nepřehlédnutelně podílely i domácí peněžní ústavy jazykově, či dokonce explicitně nacionálně německé.

Mohlo by se zdát, že výsledek vyjednávání mezi peněžním ústavem a klientským podnikem o podmínkách spolupráce, především úvěru, byl prostou výslednicí strategického vyjednávání v rámci existujícího právního řádu, a to v dlouhodobém i krátkodobém horizontu. Je to ale komplikovanější. Trh finančních produktů podléhal vlivům hospodářského cyklu, důsledkům událostí politických, válečných či třeba i přírodních katastrof, a neměl tudíž trvalou neměnnou podobu – někdy vládl přetlak nabídky, jindy přetlak poptávky. Pohyb peněžního ústavu byl sice určován jeho dlouhodobými strategiemi, co je ale důležité, peněžní ústav nebyl ve stanovení ceny konkrétního úvěru a dalších produktů zcela volný. Do hry vstupovaly dělba práce mezi jednotlivými segmenty peněžních ústavů, diskontní sazba národní banky a bankovní kartel na ni navazující (otázka kolaborace peněžních ústavů, peněžního trhu aj.). Neobyčejně důležitým limitujícím faktorem, na němž záviselo množství a výše poskytovaných úvěrů, byla zásadní otázka každého bankovního provozu – udržování likvidity. Šlo o nastavení hlídání poměru mezi vlastním a svěřeným kapitálem, vztahu mezi aktivními a pasivními obchody tak, aby spolu harmonovaly termíny splatnosti úvěrů s platebními závazky banky. Vycházelo se z toho, že zhruba 30 % finančních prostředků mělo pevně stanovený termín vyplacení vkladatelům.[55] Průběžně udržovaná likvidita se ve třicátých letech 20. století pohybovala v Československu a sousedních státech na úrovni 10–13 % vkladů. Byla-li likvidita vyšší, otevíral se prostor pro nové úvěry, byla-li nižší, banka začala omezovat

53 Josef Pára, Vývoj akciových bank v prvém desítiletí Československé republiky, in: Almanach československého peněžnictví v prvním desítiletí Československé republiky, Praha 1928, s. 111.

54 K problémům prvorepublikového bankovnictví srov. Eduard Kubů, Trh kapitálu a peněz, in: Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Eduard Kubů – Jaroslav Pátek (eds.), Praha 2000, s. 157–185.

55 W. Reik, Die Beziehungen der österreichischen Groβbanken zur Industrie, s. 69 n.

Český kapitalismus bankovní.

Přišel pozdě k hostině,
však ví, co se patří:
pozře v jedné hodině,
co jiní dny za tři.

Dobový satirický verš naráží na nacionálně české banky v Československu, jež vstoupily na trh později, avšak dokázaly využít nových poměrů, zejména nostrifikace, k nebývalému rozvoji svých obchodů.

Zdroj: Český kapitalismus bankovní, Kopřivy, roč. 14, 1921, č. 33 z 18. 8. 1921, s. [1].

a vypovídat úvěry staré.[56] Podoba vztahu banky a jejího klienta tedy byla průsečíkem jejich aktuální vnitřní hospodářské situace a situace na trhu.

Řešení vztahů mezi firmou a bankou nebylo jen problémem mikroekonomickým, ale i makroekonomickým, který vysvětluje vývoj jak ekonomického segmentu nacionálně českého, nacionálně německého i supranacionálního a dává pochopit ekonomický vývoj českých zemí po roce 1918. Každý segment peněžnictví, o kterém jsme mluvili, dával vzniknout mentalitnímu typu podnikatele, který v nové republice – jeden každý – zastával novou roli. Komunikace a konfrontace jednotlivých typů peněžních ústavů určovaly charakter podnikatelského prostředí první Československé republiky. Tu můžeme označit minimálně po první desetiletí existence za republiku bankovního kapitalismu.

* * *

Pokusíme-li se v elementárních rysech shrnout paradigma vztahu *peněžní ústav – podnik*, potažmo *podnik – peněžní ústav* na principu motivací každé z těchto stran, je zřejmé, že jejich motivace se principiálně liší, v některých ohledech jsou protipólové, v jiných do sebe velmi těsně zapadají a vytvářejí funkční jednotu dávající logiku fungování obou ekonomických aktérů a v konečném důsledku i ekonomiky jako celku. Cílem byla vždy stabilita firmy, zisk a ekonomické výsledky v černých číslech. Jak naznačeno, faktorů promlouvajících do v podstatě vždy unikátního vztahu mezi poskytovatelem kapitálu a jeho příjemcem je nekonečná řada, objevují se v různých variacích i kombinacích. Téma zdánlivě samozřejmé a srozumitelné vykazuje, přinejmenším v prostředí českých zemí / Československa, velké množství neznámých. Jeho osvět-

56 J. Janáček, Peníze, banky, stát, s. 180.

lení nesporně přispěje s ohledem na enormní význam bank v ekonomice meziválečného Československa k porozumění charakteru dlouhodobého vývoje ekonomiky, ale i společnosti. Vztah poptávky po kapitálu a jeho nabídky chce předkládaná monografie systematizovat, tematizovat a připomenout zásadní badatelské otázky, neboť v nepřehledném množství pramenů a literatury jsou jejich aktuální význam a obsah v mnohých aspektech zastřeny.

I. V zajetí bankokracie

„Schicht bere naše krásné peníze na projížďku“[1]
Rodinná firma Schicht v bankovním objetí (1848–1914)

Tomáš Okurka

Firma Georg Schicht, zabývající se výrobou mýdel, svíček, olejů, jedlých tuků, ovocných šťáv a mnoha dalších produktů, byla před první světovou válkou v oboru svého působení dominantním výrobcem v habsburské monarchii a řadila se k nejvýznamnějším na kontinentu. Přitom její začátky v polovině 19. století byly velmi skromné. Kapitola sleduje vývoj firmy z hlediska zdrojů a způsobů financování jejího podnikání, respektive kapitálového zajištění. Zkoumán je poměr mezi vlastním a cizím kapitálem, způsoby získávání úvěru, vztahy s bankami. Zvláštní pozornost je věnována přeměně podniku v akciovou společnost. Ostatní aspekty jeho vývoje, produkty, technické vybavení, obchodní strategie, zaměstnanecká politika a další jsou brány v potaz jen v souvislosti s tématem této monografie. Časově je text vymezen obdobím od založení podniku do vypuknutí první světové války. Během války a po ní v něm došlo z hlediska organizace a financování k významným změnám, jejichž důkladnější rozbor by si vyžádal mnohem rozsáhlejší text.

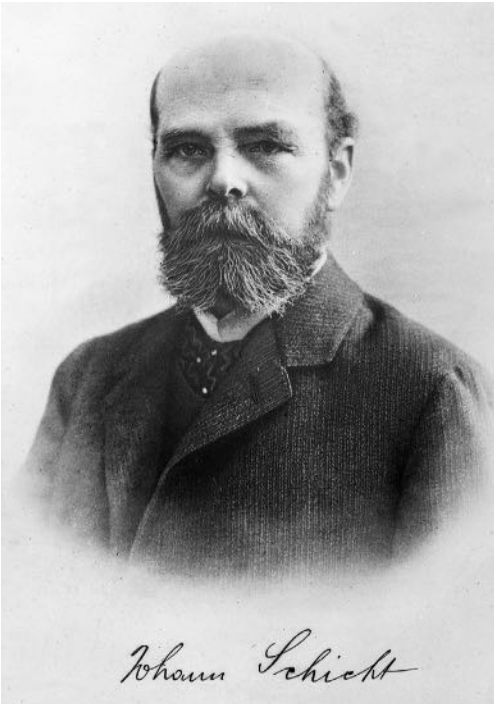
Nejdůležitějšími prameny jsou materiály z bývalého podnikového archivu Severočeských tukových závodů, uložené dnes ve Státním okresním archivu Most,[2] a dále pozůstalost Georga Schichta ml., kterou před

1 Muzeum města Ústí nad Labem, Pozůstalost Georga Schichta (digitalizovaná kopie), inv. č. 510, Schicht Geschichte, Periode 1882–1906, s. 9; kontext citátu je vysvětlen v dalším textu.

2 Státní oblastní archiv v Litoměřicích – Státní okresní archiv Most (SOkA Most), fond Jiří Schicht a. s., Ústí nad Labem. Fond není archivně zpracovaný, k dispozici je jen archivní pomůcka podnikového archivu. K archivním materiálům vzniklým z činnosti firmy Schicht, jež jsou dnes spravovány Státním oblastním archivem v Litoměřicích, viz Markéta Vladyková, Přehled archivních souborů firmy Schicht/Setuza převzatých do Státního oblastního archivu v Litoměřicích, in: Svět a jelen od Schichta, Marcela Zemanová – Václav Zeman (eds.), Ústí nad Labem 2021, s. 147–162.

Johann Schicht

Zdroj: Muzeum města Ústí nad Labem, podsbírka Fotografie.

několika lety poskytli jeho potomci, žijící ve Velké Británii, Muzeu města Ústí nad Labem k pořízení digitální kopie.[3] K dispozici jsou též tištěné výroční zprávy akciové společnosti Georg Schicht. Cenným zdrojem informací je přes zřetelný oslavný charakter životopis Johanna Schichta, vydaný krátce po jeho smrti, který obsahuje úryvky z literární pozůstalosti a korespondence.[4]

Založení podniku

Počátky úspěšné firmy jsou spojené s Rynolticemi na Liberecku, kde po staletí žila rozvětvená rodina Schichtových. Zakladatel rodinného podniku Georg Schicht (1820–1887) pocházel z nepříliš zámožné rodi-

3 Muzeum města Ústí nad Labem, Pozůstalost Georga Schichta. Stručný přehled obsahu pozůstalosti podává Andrea Thubauville, Ein Überblick über den neu erschlossenen Bestand des Familienarchivs Georg Schichts, in: Svět a jelen od Schichta, s. 163–170.

4 Ferdinand Bernt, Johann Schicht. Sein Leben und Wirken, Wien 1909.

ny řezníka. Sám byl v mládí také řezníkem a uzenářem a v Mimoni se vyučil mydlářskému řemeslu. Oženil se s dcerou obchodníka s plátnem Wenzela Sänze. Manželka od svého otce dostala 1 500 zlatých, které byly investovány do založení podniku. V červenci 1848 získal Georg Schicht úřední povolení k provozování mydlářské živnosti. Jeho podnikání bylo zpočátku velmi skromné. Mýdlo vařil ve starém řeznickém kotli ve sklepě domu, který mu daroval strýc a kde Georg s rodinou žil. Na rozsáhlejší investice do výrobního zařízení se nedostávalo finančních prostředků. Na práci se podílela Georgova manželka i jejich devět dětí.[5]

Živnost se postupně rozrůstala. Vedle mýdel začal Georg Schicht vyrábět také svíčky. Hlavní zásadou firmy bylo kupovat levně suroviny a prodávat kvalitní výrobky. K živnosti patřil i malý obchod, v jehož sortimentu byla také soda a později špek. Kromě toho měli Schichtovi malé rolnické hospodářství. Finanční prostředky, které rodina postupně shromáždila, byly využity k nákupu lepšího technického vybavení a rozšíření domu.[6]

Z devíti dětí Georga Schichta byl v dalším vývoji rodinné firmy nejvýznamnějším čtvrtý syn Johann (1855–1907). Ten, jako i ostatní sourozenci, již v dětství pomáhal ve varně mýdla a v obchodu. Ve 13 letech byl otcem poslán do učení k obchodníkovi do Liberce, kde pracoval a žil v těžkých podmínkách. Následně byl v letech 1872–1875 ve Vídni v učení u obchodníka s olejovým a tukovým zbožím Leopolda Bachmayra, s nímž otec delší dobu udržoval obchodní styky. Tato zkušenost měla pro rozvoj jeho podnikatelské osobnosti velký význam a Bachmayr hrál i později v samostatných podnikatelských aktivitách Johanna Schichta důležitou roli.[7]

Už během pobytu ve Vídni přicházel Johann s vlastními nápady, které měly přispět k rozvoji otcovy firmy. Nejvýznamnějším byl návrh založit továrnu v Ústí nad Labem. Johann jej podrobně odůvodnil v dopise z ledna 1874. Poukazoval na existenci velké chemické továrny produkující sodu důležitou pro výrobu mýdla, možnost dovážet levně suroviny jako kokosový či palmový olej z Hamburku po Labi, blízkost ložisek uhlí, výborné železniční spojení, jakož i velké odbytiště v samotném Ústí nad Labem a okolí.[8] Je třeba připomenout, že poloha Rynoltic daleko od splavné řeky a tehdy ještě bez železničního spojení byla pro konkurenceschopnost větší továrny silně limitující, a pokud měla firma nadále

5 Tamtéž, s. 18–30, 115.

6 Tamtéž, s. 31–41.

7 Tamtéž, s. 46–57.

8 Zkrácený dopis je otištěn tamtéž, s. 53–57.

expandovat, bylo přesídlení žádoucí. Ústí nad Labem přitom bylo z výše uvedených důvodů vhodným místem. Georg Schicht však synův nápad odmítl. Z jeho pohledu se firmě v Rynolticích dobře dařilo, a proto nehodlal riskovat zásadní změnu plynoucí z přesídlení.[9]

Veřejná obchodní společnost

Plán mohl být realizován až po roce 1878, kdy Georg Schicht přenechal vedení firmy svým synům Johannovi, Josefovi a Franzovi. Ti založili veřejnou obchodní společnost s názvem Georg Schicht (podle „otce zakladatele"), jejímiž byli společníky. Později se stali společníky také další bratři Heinrich, Adolf a Rudolf, sestra Anna a její manžel Josef Künstner.[10] Z devíti sourozenců Schichtových tak do společnosti nevstoupili pouze dva. Rozhodující finanční částku jako počáteční kapitál poskytl otec Georg. Podle Georga Schichta ml. se jednalo o 80 000 zlatých.[11]

Po dvou neúspěšných pokusech byla nakonec nalezena vhodná lokalita na pomezí obcí Kramoly a Novosedlice na pravém břehu Labe poblíž Ústí nad Labem.[12] V létě 1882 se započalo se stavbou nové továrny a v prosinci téhož roku byla zahájena výroba. V lednu 1883 Johann Schicht s rodinou přesídlil z Rynoltic na Ústecko. Do Ústí nad Labem bylo přeneseno i sídlo společnosti.[13]

Po přesídlení nastal bouřlivý rozvoj firmy. Byl zde vybudován závod na výrobu oleje z palmového jádra a do provozu bylo uvedeno zařízení na zpracování kopry. Byla zahájena produkce vodního skla a stearinu, potřebných k výrobě mýdla a svíček. Následně bylo zbudováno také zařízení na výrobu ztužených jedlých tuků a zřízena strojírenská dílna a kovárna. Zatímco v roce 1885 zaměstnávala firma jen deset dělníků a dva úředníky, v polovině devadesátých let to bylo již 342 dělníků a 36 úředníků. Počátkem 20. století koupili Schichtovi mydlárnu Roth v Moravské Ostravě a vytvořili z ní svůj pobočný závod.[14]

9 Tamtéž, s. 57.

10 SOkA Most, fond Jiří Schicht a. s., Ústí nad Labem, kart. č. 12, koncept žádosti o povolení zřízení akciové společnosti.

11 Muzeum města Ústí nad Labem, Pozůstalost Georga Schichta, inv. č. 521, Memo von G. S., 1960, s. 5.

12 Dnes součást ústeckého městského obvodu Střekov.

13 F. Bernt, Johann Schicht, s. 62–63; SOkA Most, fond Jiří Schicht a. s., Ústí nad Labem, kart. č. 12, koncept žádosti o povolení zřízení akciové společnosti.

14 Údaje o rozvoji firmy jsou čerpány především z následujících zdrojů: SOkA Most, fond Jiří Schicht a. s., Ústí nad Labem, kart. č. 12, Bericht über die Entwicklung des Unternehmens;